

MEDEDELINGEN DER KONINKLIJKE NEDERLANDSE
AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN, AFD. LETTERKUNDE
NIEUWE REEKS - DEEL 30 - No. 6

JUDAEORUM SEQUACES

Joodse koopliden en Christelijke koopliden
Bijdrage tot de ontstaansgeschiedenis van de
Lotharingse burgerij (elfde eeuw)

† J. F. NIERMEYER

N.V. NOORD-HOLLANDSCHE UITGEVERS MAATSCHAPPIJ
AMSTERDAM - 1967

**UITGESPROKEN IN DE VERGADERING VAN
10 FEBRUARI 1964**

Onder de nagelaten papieren van wijlen Prof. Dr. J. F. Niermeyer bevond zich de tekst van een mededeling, gedaan in de op 10 februari 1964 gehouden vergadering van de Afdeling voor de geschied- en letterkundige wetenschappen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, onder de titel „Judæorum sequaces”. Uit de in de tekst opengelaten ruimten voor noten blijkt, dat het in de bedoeling van prof. Niermeyer gelegen heeft deze tekst te publiceren. Het notenapparaat was onvolledig en is aangevuld door de tweede ondergetekende. De door ons toegevoegde ondertitel is ontleend aan een Franse versie van de lezing, waarvan de tekst zich eveneens onder de nagelaten papieren bevond.

C. van de Kieft
H. van Rij

Ofschoon het maatschappelijk aspect van de middeleeuwse wereld in de laatste decennia steeds meer historici boeit, liggen er toch nog heel wat terreinen van de sociale geschiedenis braak. Deze tak van wetenschap kan ook moeilijk snelle vorderingen maken, gezien de bijzondere aard van de bronnen waarover wij beschikken. De documentaire overlevering, goeddeels bestaande in de archieven van grote en middelbare grondbezitters, meest geestelijke instellingen, biedt de gelegenheid iets te weten te komen omtrent de sociale verhoudingen in de agrarische sector en het is dan ook op dit gebied dat de grootste vorderingen gemaakt zijn. Dit succes van het onderzoek van de plattelandsgeschiedenis heeft de opmerkelijkheid ietwat afgeleid van het fenomeen van de stad. Het zij gaarne toegegeven dat quantitatief de stad in het economische en sociale leven van de middeleeuwse wereld een betrekkelijk kleine fractie uitmaakte, en dat de eenzijdige belangstelling die de mediaevisten zo een halve eeuw geleden voor de stad koesterden, overdreven was. Dit neemt niet weg dat hier toch altijd nog een boeiende problematiek de onderzoeker wacht, temeer omdat, ondanks alle veranderingen die zich op het platteland voltrekken, de stad zich toch vooral kenmerkt door haar dynamiek. Het blijft onbevredigend dat de discussie over essentiële kwesties, zoals die over de herkomst en de sociale status van de leidende groep onder de burgerij, de *mercatores*, eigenlijk niet tot een slotsom heeft geleid, maar min of meer in het slop is geraakt. Men besteedt bijvoorbeeld weinig aandacht aan de onderlinge verhouding tussen verschillende groepen onder de *mercatores*, zoals de Joodse en de niet-Joodse. Onze kennis van het vroeg-middeleeuwse Jodendom is in de laatste tijd door uitstekende studies verrijkt ¹⁾, maar het ontbreekt ons aan een integratie, aan inzicht in de positie van het Joodse element in het geheel van de opkomende burgerij. De grote aandacht die de als specifiek Germaans beschouwde *wik* gekregen heeft, is niet helemaal los te zien van de geestelijke atmosfeer van

---

¹⁾ B. Blumenkranz, *Juifs et Chrétiens dans le monde occidental, 430-1096*. (Ecole pratique des hautes études - Sorbonne. Sixième section: sciences économiques et sociales. Etudes juives, II). Paris - La Haye, 1960. Idem, *Les auteurs chrétiens latins du moyen âge sur les juifs et le judaïsme*. (Ecole pratique des hautes études - Sorbonne. Sixième section: sciences économiques et sociales. Etudes juives, IV). Paris - La Haye, 1963. G. Kisch, *The Jews in medieval Germany. A study of their legal and social status*. Chicago, 1949. Idem, *Forschungen zur Rechts- und Sozialgeschichte der Juden in Deutschland während des Mittelalters*. Zürich, 1955.

Nazi-Duitsland, en nog in het boek van Edith Ennen, *Frühgeschichte der europäischen Stadt* (1953), overigens een belangrijke poging tot synthese, worden de Joden zelfs niet genoemd. Op die manier kan men slechts een vertekend beeld krijgen.

Erkend moet worden dat de onderzoeker van het stedelijke milieu voor grote moeilijkheden staat. Het hanteren van mobiel kapitaal heeft nu eenmaal niet, zoals de exploitatie van grondbezit, een spoor van documenten achter zich gelaten, althans niet vóór de veertiende eeuw. Men is dus genoodzaakt zich te vergenoegen met onrechtstreekse gegevens. Tot nu toe heeft men voornamelijk getracht uit de aard van de municipale instellingen, die ons uit documenten bekend worden vanaf het ogenblik, waarop er sprake is van een stedelijke constitutie, gevolgtrekkingen te maken omtrent de maatschappelijke groep die de stoot gaf tot deze staatsrechtelijke omwenteling. Het bleek daarbij echter een hachelijke onderneming te trachten door te dringen tot wat Ganshof²⁾ genoemd heeft de prae-constitutionele periode, die nl., waarin gesproken mag worden van het bestaan van de stad in economische zin, als een centrum van niet-agrarisch bedrijf, doch niet in juridische zin, daar de stad staatsrechtelijk gesproken nog niet of althans niet erg duidelijk onderscheiden is van het platteland. Het is eigenaardig dat men tot heden voor dit doel bijna niet de verhalende bronnen — in onderscheid van de documentaire — heeft geraadpleegd, in weerwil van het voorbeeld door Henri Pirenne gegeven, die in zijn Godric van Finchal een hoogst suggestief beeld van een twaalfde-eeuwse koopman, op grond van zijn *vita*, heeft getekend, al kunnen wij deze figuur nu niet meer zo symptomatisch vinden als hij in Pirenne's ogen was³⁾. Middeleeuwse verhalende bronnen hebben over het algemeen een slechte reputatie. De annalen en kronieken heten dor, de heiligenlevens stereotiep en leugenachtig. Bovendien lijkt er sinds lang alles uitgehaald te zijn wat er in zit. Dit laatste is waar voor wat betreft de politieke en de kerkelijke geschiedenis. Maar lezers die zich bewust zijn van een sociologische problematiek hebben deze teksten nog nauwelijks gevonden. Natuurlijk moet

²⁾ F. L. Ganshof, Iets over Brugge gedurende de preconstitutioneele periode van haar geschiedenis, *Nederlandsche Historiebladen*, 1 (1938), p. 281-303. De uitdrukking is eerder gebruikt door G. Des Marez, *De la phase préconstitutionnelle dans la formation des villes belges, en La ville dans la période préconstitutionnelle*: Dinant, gepubliceerd in zijn *Etudes inédites*, Bruxelles, 1936, en door H. van Werveke, *De Gentsche stadsfinanciën in de middeleeuwen*, Brussel 1934, p. 14.

³⁾ H. Pirenne, *Les villes du moyen âge. Essai d'histoire économique et sociale*, Bruxelles, 1927, herdrukt in: H. Pirenne, *Les villes et les institutions urbaines*, I, Paris - Bruxelles, 1939, p. 366-368. Zie aldaar ook de verwijzing naar de gedrukte uitgave der *vita* en naar een hierop betrekking hebbend artikel van W. Vogel.

men wachten tot de Florentijn Villani al eer men er feitelijke gegevens, zoals een statistiek van bedelaars, in vindt. Maar het is toch ook al iets waard wanneer men te horen krijgt welke kijk iemand behorend tot de sociale groep A heeft op groep B, hoe bevooroordeeld zijn visie ook wezen moge. Een bewustzijn van anders-geaardheid, van verschil in denken en handelen, kan zich manifesteren in een enkele uiting die als een flits een stuk werkelijkheid belicht.

Dat is nu precies het geval met die twee woorden die de titel van mijn voordracht vormen en die de merkwaardigste zijn die ik in de dertig folianten van de scriptores-serie van de *Monumenta Germaniae* tot nu toe heb gevonden. Degeen die ze neerschrijft is Constantinus, abt van het klooster van St. Symphorianus bij Metz. Dit klooster was opgericht door Adalbero II, bisschop van Metz van 984 tot 1005. Het was de tijd waarin de oprichting of hervorming van kloosters naar het model van Gorze, eveneens in de nabijheid van Metz gelegen, in Lotharingen met ijver werd bedreven. De initiatieven daartoe gingen voornamelijk uit van een reeks van bisschoppen. Constantinus had als monnik Adalbero's werk van nabij meegemaakt, en nadat hij als derde abt aan het hoofd van het klooster was komen te staan, een tiental jaren na Adalbero's dood (omstreeks het jaar 1015), wijdde hij aan die door hem bijzonder gewaardeerde bisschop, de stichter van zijn klooster, een biografie ⁴⁾. Een merkwaardige trek van deze *vita* is, dat de schrijver het nodig vindt zijn held uitdrukkelijk en bij herhaling te verdedigen tegen aanvallen die critici op hem deden. Zo leest men: „Adalbero was buitengewoon tegemoetkomend jegens allen die zich tot hem wendden, ook al waren het mensen veel jonger of veel armer dan hij; gramschap was hem totaal vreemd, hij was zachtmoediger dan wie ook en zo nederig, dat boze hoogmoedige lieden hem brandmerkten als al te bescheiden” ⁵⁾. En wat verderop: „hij was een hartstochtelijk vriend van vrome lieden en bovenal van monniken, zodanig dat leken hem voortdurend kritiseerden en hekelden met het verwijt dat hij voor niets anders aandacht had dan voor monniken. Vervuld van het verlangen een navolger van Christus te zijn, lezend dat zijn Heer werd gesmaad om zijn omgang met tollenaars en zondaren, en horend hoe de verfoeilijke Joden Christus een wijndrinker noemden, kwam de wens bij hem op zulke vernederingen of misschien nog ergere uit liefde voor zijn Heer te ondergaan” ⁶⁾. In een ander caput doet Constantinus

⁴⁾ *Vita Adalberonis II Mettensis episcopi auctore Constantino abbate*, ed. G. H. Pertz, MGH, SS, IV, p. 658-672. De geciteerde woorden in cap. 20, p. 665.

⁵⁾ *Ibid.*, cap. 5, p. 660.

⁶⁾ *Ibid.*, cap. 6, p. 661.

een verhaal van de zorgen die Adalbero en de schrijver samen in een gasthuis in Epinal besteedden aan de slachtoffers van een epidemie, wier stinkende abscessen zij wasten, dit als een sterk bewijs van Adalbero's begeerte naar de meest abjecte dienst aan de naaste. Wederom voelt de schrijver zich hierbij gedrongen tot een verweer tegen diegenen, die ook achteraf zijn held mochten verwijten in de deugd van de nederigheid te ver te zijn gegaan, gelijk hem dit destijds door tijdgenoten, die nog wel 's bisschops *familiares* waren, voor de voeten werd geworpen. Om beschuldigingen van deze aard te ontzenuwen, laat de schrijver andere kanten van Adalbero's oeuvre zien: hoe hij zich schrap zet tegen de aanvallen van boze lieden, steunend op de vastheid van zijn geloof, de gestrengheid van het recht handhavend, en . . . gebruik makend van de omstandigheden van het ogenblik ⁷⁾). Met andere woorden: deze slaaf Gods was volgens onze auteur wel degelijk óók een krachtig regeerder en een handig staatsman. Kennelijk was hier juist het punt waar de schoen wrong. De kritiek van tijdgenoten op Adalbero's pontificaat is niet enkel spotternij om de grote meneer die zich klein maakt, maar betreft bovenal het gebrek aan krachtdadigheid en efficiëntie van zijn beleid als vorst. Zoals het in een vierde en laatste passage heet, waarin Constantinus op dit onderwerp nog eens terugkomt: zijn deemoed en vroomheid beschouwen zij als onverstand en domheid; omdat hij geen smaad hem aangedaan kwalijk neemt, noemen ze hem een domkop en een gek ⁸⁾).

Wij hebben hier te doen met een meningsverschil dat in de toestanden en denkbeelden van de tijd besloten lag. Het is de bloeitijd van het Ottoonse stelsel. De bisdommen van het Duitse rijk worden uitsluitend bezet met vertrouwensmannen van de koning. Meestal zijn het telgen van de hoogste aristocratie, die veelszins door banden des bloeds met het Saksische koningshuis verbonden is. Bijna altijd gaat er een scholing aan het koninklijk hof en liefst een loopbaan in de koninklijke kanselarij vooraf aan de benoeming tot bisschop. Het spreekt vanzelf dat bij deze gang van zaken niet in de eerste plaats op christelijke deugden gelet werd, maar vóór alles op bekwaamheid als regent. Zoals ons medelid Post in zijn *Kerkgeschiedenis van Nederland* naar aanleiding van de benoeming van Ansfried tot bisschop van Utrecht opmerkt: „Dat hij bovendien nog een vrome bisschop bleek te zijn, was voor de koning een meevaller, die hem bijzonder aangenaam was, maar door hem als iets geheel bijkomstigs werd aanvaard” ⁹⁾). Dat er

⁷⁾ Ibid., cap. 14, p. 662–663.

⁸⁾ Ibid., cap. 20, p. 665.

⁹⁾ R. R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, deel I, Utrecht–Antwerpen, 1957, p. 68.

vooral gelet werd op leiderscapaciteiten was noodzakelijk, omdat in het verloop van weinige generaties het samenstel van wereldlijke rechten waarover een bisdom beschikte, met name door koninklijke giften, uitgebreid was tot een indrukwekkend machtscomplex, bedoeld om tegen de machtsposities van wereldlijke heren minstens op te wegen en zo mogelijk deze in de schaduw te stellen. Tegelijkertijd echter legden sommige koningen een sterke voorkeur voor het ascetisme aan de dag. De innige contacten van Otto III met asceten als Adalbert van Praag, Nilus en Romuald zijn overbekend. Maar bij zijn achterneef en opvolger Hendrik II, ofschoon een heel wat nuchterder en reëler mens, ziet men toch dezelfde tendentie. Of zijn verbintenis met Kunigunde nu al of niet een Jozefshuwelijk was, reeds dat de tijdgenoten dit geloofden tekent de geestelijke atmosfeer. Geen wonder dat vele van de Rijksbisschoppen uit die tijd, hoezeer hun opleiding en wijze van benoeming daarmee in tegenspraak schijnen, een sterke voorkeur voor de ascetische idealen aan de dag legden, en wel niet enkel doordat ze kloosters stichtten of hervormden, maar ook door in hun persoonlijk leven de deugden van nederigheid en wereldverachting te betrachten. En een scheiding tussen persoonlijk leven en politiek optreden maakte men destijds nog niet. Natuurlijk waren compromissen daarbij onvermijdelijk en soms wordt juist een matiging geprezen die in kleding en spijs en drank de uitersten van weelderige overdaad en armelijke schamelheid weet te vermijden. Aldus de biograaf van de heilige Gerard, bisschop van Toul, buurman en tijdgenoot van Adalbero van Metz¹⁰). Dit standpunt komt tegemoet aan de kritiek van diegenen die een bisschop niet waardeerden wanneer hij de ascese te ver dreef. In bepaalde kringen hechtte men aan de positie van de bisschop als wereldlijk vorst groter belang dan aan zijn rol van zieleherder en toonbeeld van christelijke deugden. In tal van teksten komt dit standpunt onverbloemd tot uiting. Of men nu neemt de *vita* van bisschop Notger van Luik of die van bisschop Burchard van Worms, steeds wordt de beschrevene bovenal geëerd als bouwheer en naast de stichting of verfraaiing van kerken wordt daarbij nadruk gelegd op het profane werk van de bouw van een stevige stadsommuring¹¹). De *civitas* tot een onneembare sterkte te maken, dat was immers het voornaamste middel om het bisdom als machtscentrum tegen de feodale krachten te doen opwegen. Het verwoesten van enkele

¹⁰) *Widrici Vita s. Gerardi episcopi Tullensis*, ed. G. Waitz, MGH, SS, IV, cap. 4, p. 494.

¹¹) *Vita Notgeri episcopi Leodiensis*, ed. G. Kurth, Notger de Liège et la civilisation au Xe siècle, tome II, Appendices, Bruxelles-Liège, 1905, cap. 3, p. 11. *Vita Burchardi episcopi Wormatiensis*, ed. G. Waitz, MGH, SS, IV, cap. 6-7, p. 835.

feodale burchten schrijft onze Constantinus op het credit van Adalbero's régime in Metz om de critici tot zwijgen te brengen ¹²⁾).

Wie zijn nu deze critici? We kunnen het antwoord op deze vraag langs de weg van eliminatie benaderen. Geestelijken zijn het niet, want Constantinus spreekt uitdrukkelijk van *laici* ¹³⁾. Zij moeten de woordvoerders zijn geweest van een groep die enig gewicht in de schaal legde, anders zou onze *vita* niet zo bij herhaling op hun oppositie gereageerd hebben. Aan de hoge aristocratie van Lotharingen valt niet te denken, want tot deze behoorde Adalbero zelf. Hij stamde uit het paltsgrafelijk geslacht waarvan het hoofd, Frederik, sedert 959 met de hertogelijke waardigheid in Opper-Lotharingen bekleed was. Uit diens huwelijk met Beatrix, een dochter van Hugo van Francië en Hedwig, zuster van keizer Otto I, volgde de oudste zoon Diederik zijn vader als hertog op, de jongere is onze Adalbero, die achtereenvolgens bisschop van Verdun en van Metz werd; in deze laatste waardigheid was hem trouwens zijn gelijknamige oom voorgegaan. Uit deze kring is de kritiek zeker niet gekomen. Evenmin mag men aan de lagere feodale adel uit de streek denken. Immers de politieke activiteit van de Rijksbisschoppen was er juist voornamelijk op gericht deze inheemse dynasten, die in Lotharingen in het bijzonder bekend stonden om hun anarchische neigingen, onder de duim te krijgen. Zij moeten niets liever gewenst hebben dan een slappe kerkvorst die meer religieuze dan militaire kwaliteiten had. Er blijft dan slechts één mogelijkheid over, nl. dat men de critici moet zoeken in de civitas zelf, dat wil zeggen bij die stedelingen, die óf als ministerialen verbonden zijn aan de huishouding van de bisschop, óf door hun bedrijf, als kooplieden, een levensbelang hebben bij het welvaren en de beveiliging van de civitas. Inderdaad verklaart Constantinus dat tot de opposanten *familiares* van de bisschop behoren ¹⁴⁾, en de normale betekenis van deze term is in die tijd die van ministerialen. Tevens lucht de auteur zijn afkeer van deze lieden door ze te kenschetsen als *Judaeorum sequaces*. Hoezeer ze nalopers van de Joden zijn, tonen deze mensen doordat ze Christus een wijndrinker noemen — een blasphemie die de auteur al in een voorafgaande passage als typisch Joods heeft aangemerkt — en hem daarom als *daemonio plenum*, als iemand vol van daemonie, verwerpen ¹⁵⁾.

Het is een bekend feit dat verscheidene bisschoppen hun nauwe betrekkingen met het koningschap gebruikt hebben voor het

¹²⁾ Vita Adalberonis, cap. 20, p. 665.

¹³⁾ Ibid., cap. 6, p. 661.

¹⁴⁾ Ibid., cap. 14, p. 663.

¹⁵⁾ Ibid., cap. 6, p. 661; cap. 20, p. 665.

verkrijgen van begunstigingen niet alleen ten behoeve van hun kerk, maar ook ten bate van de burgerij van hun *civitas*. In Italië is dit verschijnsel vrij algemeen, zodat de bisschop er zich voor doet als de exponent van het gemeenschappelijk belang van de *cives*, vóór de tijd waarin dezen in de *comune* zelf het heft in handen nemen. Maar ook in het Duitse Rijk ziet men iets analoogs. Bekende voorbeelden zijn de tolprivileges voor de kooplieden van Maagdeburg uit 975 en voor die van Passau uit het daarop volgende jaar¹⁶⁾, en men mag aannemen dat onze documentatie op dit punt zeer onvolledig is. Talrijk zijn voorts de koninklijke schenkingen van regale rechten, met name van tol, munt en markt, door de koningen aan bisschoppen gedaan, waardoor dezen een groot financieel belang kregen bij de welvaart van hun onderdanen. Met het beheer van deze inkomstenbronnen waren ministerialen van de bisschop belast, figuren uit de burgerij, die zodoende op hun beurt bijzonder bij de stedelijke welvaart geïnteresseerd werden. Het kon niet uitblijven dat deze ontwikkeling de opkomende burgerijen van de bisschopssteden tot fervente ondersteuners van het Ottoonse stelsel maakte en daarmee tot getrouwe aanhangers van het Rijksgezag. Tot uiting kwam deze houding vooral tijdens de crisis van het koninklijk gezag onder Hendrik IV, toen de burgerijen van de Rijnsteden, met name Worms, alsook die van andere Lotharingse *civitates* zoals Luik de enige werkelijk betrouwbare bondgenoten van de bedreigde koning bleken te zijn, ook nog toen de meeste Rijksvorsten, wereldlijke zowel als geestelijke, hem in de steek lieten en het oude stelsel van de Rijkskerk uit zijn voegen raakte. Het is niet van belang ontbloomt wat de *vita Adalberonis* ons doet zien, namelijk dat deze steun die het Ottoonse stelsel bij de openbare mening van burgerlijke kringen genoot, in Metz reeds aan het begin van de eeuw, nog tijdens de Saksische dynastie, stevig wortel had geschoten.

Zonder twijfel was Metz het belangrijkste handelscentrum van het Moezeland, heel wat belangrijker dan Trier: het metropolitaan gezag van de aartsbisschop van Trier over Metz, Toul en Verdun was slechts een reminiscentie aan de oude glorie van die stad als laat-Romeinse metropool. Eenzelfde rol als Metz aan de Moezel speelde aan de Maas Verdun, dat wij kennen als een hoofdzetel van de handel en met name van de slavenhandel.

Hier evenzeer als in de Rijnsteden is nu de handel voor een belangrijk deel in handen van Joden. Ik kan mij niet verenigen met de zienswijze van Blumenkranz, neergelegd in zijn overigens waardevolle werk *Juifs et Chrétiens dans le monde occidental*¹⁷⁾,

¹⁶⁾ Oorkonden van Otto II. MGH, DD O II, nr. 112, p. 126 en nr. 137, p. 154.

¹⁷⁾ Op. cit., p. 344-352, 375.

dat tot en met de elfde eeuw de Joden zich niet door een specialisatie op bepaalde vormen van economische bedrijvigheid van de Christenen onderscheiden zouden hebben. Zeker, in de mediterrane landen vindt men Joden die grondbezitters en op het platteland gevestigd zijn, maar voor onze streken geldt dit niet. Teksten als die waar gesproken wordt van „Joden en andere kooplieden”¹⁸⁾ spreken een duidelijke taal. Wat het Rijnland aangaat, constateren wij in Mainz reeds vóór het midden van de tiende eeuw een belangrijke kolonie van Joden, die zich kennelijk onder meer met slavenhandel bezig hielden¹⁹⁾, en daar ook elders juist de slavenhandel goeddeels in handen van Joden blijkt te zijn, mogen we met Verlinden aannemen dat de in Verdun gevestigde „fabriek van eunuchen”, die voor de afzet in het Moorse Spanje werkte, zoals Liudprand van Cremona ons meedeelt²⁰⁾, in Joodse handen was.

Intussen dient de vraag gesteld of de kenschetsing van Adalbero's critici als *Judaeorum sequaces*, nalopers van de Joden, wellicht samenhangt met een sociale en economische verwantschap tussen hen en de Joodse elementen onder de stedelingen. Hier dient een tamelijk verbreid misverstand uit de weg geruimd, nl. de opvatting dat de pogroms van de laatste jaren van de elfde eeuw de uiting zijn van concurrentientijd van de zijde van de dan pas mondig geworden niet-Joodse burgerij. Deze zienswijze, door Roscher in 1875 geformuleerd²¹⁾ en nadien vrij algemeen verbreid, is een dwaling. De gewelddaden tegen de Joden zijn niet het werk van de gezeten niet-Joodse kooplieden maar van de kleine luiden, en de drijfveren waren van ideologische, niet van economische aard. Dit punt wordt behandeld in een proefschrift dat binnenkort het licht zal zien²²⁾.

¹⁸⁾ B.v. oorkonden van Otto I en Otto II: MGH, DD O I, nr. 300, p. 415 (a. 965), DD O II, nr. 29, p. 38 (a. 973), nr. 198, p. 225 (a. 979). Thietmar van Merseburg, *Chronicon*, lib. 3, cap. 1, ed. R. Holtzmann, MGH, SS rer. Germ., nova series, tom. IX, 2. Auflage, Berlin, 1955, p. 98, en lib. 6, cap. 16 (12), p. 294.

¹⁹⁾ Over de aanwezigheid van een kolonie van Joden in Mainz, zie een brief van paus Leo VII aan aartsbisschop Frederik van Mainz, a. 937-939, Migne, PL, 132, col. 1083-1085.

²⁰⁾ Liudprand, *Antapodosis*, lib. VI, cap. 6, ed. J. Becker, MGH, SS rer. Germ. in usum sch., Hannover, 1915, p. 156. Ch. Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, t. I, Péninsule Ibérique - France (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de faculteit van de letteren en wijsbegeerte, 119e aflevering), Brugge, 1955, p. 222-223.

²¹⁾ W. Roscher, *Die Stellung der Juden im Mittelalter*, betrachtet vom Standpunkte der allgemeinen Handelspolitik, *Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft*, 31 (1875), p. 511.

²²⁾ [Inmiddels verschenen: Lena Dasberg, *Untersuchungen über die Entwertung des Judenstatus im 11. Jahrhundert*, diss. Amsterdam, Den Haag, 1965].

Het blijkt nu inderdaad mogelijk om Joodse invloeden in de profane sfeer op niet-Joodse burgerlijke kringen aan te wijzen. Wij moeten ons daartoe laten voorlichten door een welbekend Noordnederlands auteur, Alpertus, gezegd van Metz. Hij was stellig uit ons land geboortig, vermoedelijk uit Tiel, vertoefde als monnik in het St. Symphorianus-klooster te Metz onder het abbatiaat van Constantinus en leefde later weer in zijn vaderland, denkelijk in het St. Walburgsklooster te Tiel. Toch bleef hij ook toen in contact met zijn voormalige overste. Op instigatie van Constantinus schreef hij een biografie van een vroegere bisschop van Metz; maar vooral in zijn tweede, belangrijker werk, getiteld *De diversitate morum*, vindt men denkwijzen van Constantinus terug, vooral in de hoofdstukken gewijd aan het leven van Ansfried, bisschop van Utrecht van 995 tot 1010²³). Trouwens, Ansfried van Utrecht had enige trekken gemeen met zijn tijdgenoot Adalbero II van Metz. Ook hij behoort tot de hoogste inheemse adel, ook hij legt een grote voorliefde voor het monnikendom aan de dag en beoefent de deugd van de nederigheid door zieken te verplegen. Alpertus nu neemt het op zijn beurt op tegen hen die kritiek oefenen op 's bisschops ascetische levenswijze en hem bespotten om zijn vrijwillig hongerlijden. Daarbij geeft de schrijver enkele aanwijzingen omtrent de sociale status van de critici: zij zijn in goede doen, zonder uitgesproken rijk te zijn; zij reizen veel; hun lasterpraat verspreiden zij *per officinas*, dus in werkplaatsen en winkels²⁴). Deze oppositie komt, evenals in Metz het geval was, uit burgerlijke kring. Er is dus een volkomen parallel tussen de situatie in de bisdommen Utrecht en Metz.

In ditzelfde tractaat nu staat de befaamde karakteristiek van de Tielse kooplieden: „Homines sunt duri et pene nulla disciplina adsuefacti”, harde kerels die geen gezag boven zich erkennen; die recht spreken niet „secundum legem”, d.w.z. naar het overgeleverde, algemeen geldende recht, maar „secundum voluntatem”, volgens keuren, zelfgemaakte regels, zich daarvoor beroepend op een koninklijk privilege²⁵). Dan volgen merkwaardige bijzonderheden over de zeden van de Tielenaren. Op deze tekst is enkele jaren geleden een nieuw licht geworpen door een studie van Drs. Lea Dasberg, die uit mijn candidatencollege resulteerde en

²³) ed. A. Hulshof (W.H.G., 3e serie, no. 37), Amsterdam, 1916, met inleiding van C. Pijnacker Hordijk. Vroeger ten onrechte genoemd: *De diversitate temporum*, zie J. F. Niermeyer, *Schreef Alpertus van Metz over verscheidenheid van tijden of van zeden?*, *Miscellanea J. Geesler*, II, [’s-Gravenhage], 1948, p. 952-957. Over Ansfried: lib. I, cap. 11-18, p. 15-26.

²⁴) *Ibid.*, lib. I, cap. 17, p. 24-25.

²⁵) *Ibid.*, lib. II, cap. 20, p. 50.

die gepubliceerd is in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* ²⁶⁾. Ondanks het feit dat Alpertus' tractaat *De diversitate morum* opgedragen is aan bisschop Burchard van Worms, had vóór mej. Dasberg niemand het verband opgemerkt tussen de beroemde passage over de Tielenaren en een al even beroemd stuk dat van bisschop Burchard is uitgegaan, de *Lex familiae Wormatiensis ecclesiae* ²⁷⁾. Opgemerkt zij dat het begrip *familia* hier ruim genomen wordt; het omvat diverse categorieën van personen die door rechtsbetrekkingen van uiteenlopende aard aan de bisschop ondergeschikt zijn. Het merendeel van de bepalingen van de *lex* bestaat in de optekening van bestaand recht, dat kennelijk door middel van een wijsdom was vastgesteld. Sommige paragrafen echter scheppen nieuw recht, hebben dus een wetgevend karakter. Dit laatste geldt bepaaldelijk voor de bepalingen 12 en 19, die handelen over het bewijsrecht in civiele gedingen. Paragraaf 12 schrijft voor, dat geschillen tussen leden van de *familia* over akkers en wijngaarden — bedoeld zijn grensgeschillen — of andere kleine zaken berecht zullen worden door de schout met de buren zonder dat er een eed aan te pas komt; zulks met de motivering: „opdat meineden overal zoveel mogelijk voorkomen worden”. Deze strekking vindt men terug in paragraaf 19, die aldus luidt: „Het was gewoonte dat bij lening van geld de debiteur slechts zoveel terugbetaalde als hem schikte, en dat hij door een eed ontkende het restant schuldig te zijn. Om nu meineden te voorkomen, bepalen wij dat de crediteur deze eed kan weigeren te aanvaarden, en dat hij het bewijs van zijn vordering kan leveren door zelf of door een kampvechter een gerechtelijk tweegevecht tegen de debiteur aan te gaan”. We zijn hier niet meer in de agrarische sfeer waarin paragraaf 12 speelt; hier heeft men te doen met een milieu waar schuldzaken aan de orde van de dag zijn, die voortspuiten uit geldleningen (waaronder men destijds ook transacties van koop en verkoop met termijnbetaling begreep). De Duitse auteur Koehne merkte dan ook reeds in 1890 op: „Sicher ist diese Aenderung des Prozessrechtes aus den Rechtsanschauungen und Beduerfnissen kaufmaennischer Kreise hervorgegangen” ²⁸⁾. Ik meen met mej. Dasberg, dat het vermoeden van Koehne tot zekerheid wordt, wanneer men hier het getuigenis van Alpertus naast legt. Als kenmerkend voor het keurrecht van de Tielenaren

²⁶⁾ Lea Dasberg, *De lex familiae Wormatiensis ecclesiae en de herkomst van de middeleeuwse koopman*, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 71 (1958), p. 243-249.

²⁷⁾ MGH, *Constitutiones*, I, ed. L. Weiland, Hannover, 1893, p. 639-644.

²⁸⁾ C. Koehne, *Der Ursprung der Stadtverfassung in Worms, Speyer und Mainz. Ein Beitrag zur Geschichte des Städtewesens im Mittelalter*, Breslau, 1890, p. 17.

noemt Alpertus juist datgene, waartegen bisschop Burchard de geciteerde bepaling uitvaardigt: „Wanneer iemand iets van een ander als lening heeft ontvangen, en de crediteur op de vervaldag het hem toekomende opeist, dan ontkent de debiteur zonder blikken of blozen zijn schuld en zweert terstond niets van hem ontvangen te hebben. Zij beschouwen zulk een eed als een onweerlegbaar bewijs; niemand kan hem wraken, ook al blijkt het zonneklaar een meened te zijn. Ja, de debiteur houdt soms het geleende in de linkerhand verborgen en zweert met de rechter het niet in zijn bezit te hebben.” En onze zegsman verzucht: „Laten we hopen dat een gelovig mens de keizer ertoe bewege aan dit schandaal een einde te maken, om te voorkomen dat er dagelijks tal van zielen ten verderve gaan”²⁹⁾.

Men heeft het negatieve van Alpertus' houding tegenover de opkomende burgerij meestal afgedaan als de individuele reactie van een min of meer geborneerde monnik. Hierop valt een heel ander licht, nu blijkt dat hij deze gevoelens deelt met een vooraanstaand vertegenwoordiger van het Rijksepiscopaat, die trouwens werkelijk, althans voor Worms, de maatregel neemt die Alpertus voor het hele Rijk wenste. Anderzijds is nu de hypothese van Koehne onomstotelijk waar gemaakt. Tot de *familia* van de kerk van Worms behoorde een groep kooplieden. Dit feit moet men voortaan, bij de discussies over de persoonlijke status van de *mercatores*, in rekening brengen. Niets belet trouwens om in de *familiares* van de bisschop van Metz eveneens kooplieden te zien.

Wij kunnen nu de parallel tussen de uitlatingen van Alpertus en de denkbeelden van Burchard nog verder doortrekken door ook zijn *Decretum* in aanmerking te nemen, de verzameling van kanoniek recht waardoor hij beroemd is geworden³⁰⁾. Allereerst valt op dat Burchard de kerkelijke straf voor een doodslag waarvan het slachtoffer een Jood is, drastisch vermindert, een feit dat Fournier spijtig geregistreerd heeft³¹⁾. Voorts: aan twee categorieën van vergrijpen tegen de christelijke moraal besteedt het *Decretum* extra aandacht door er een uitvoerig hoofdstuk aan te wijden en tevens door ten opzichte van de canones waaruit geput werd verscherpte sancties voor te schrijven. Deze twee zijn de meened en de vraat- en drankzucht³²⁾. De laatstgenoemde praeoccupatie doet ons denken aan de beschrijving van de drinkgelagen van het

²⁹⁾ De div. morum, lib. II, cap. 20, p. 50.

³⁰⁾ ed. Migne, PL, 140, col. 537-1058. Cf. P. Fournier - G. le Bras, Histoire des collections canoniques en Occident, depuis les fausses décrétales jusqu'au Décret de Gratien, tome I, Paris, 1931, p. 364-421.

³¹⁾ Decretum, lib. VI, cap. 33, col. 772. Fournier, o.c., I, p. 410.

³²⁾ Decretum, lib. XII, passim, col. 875-884 en lib. XIV, passim, col. 889-894.

Tielse koopliedengilde bij Alpertus. Men pleegt daar gemene taal uit te slaan om de aanzittenden te laten lachen en ze tot drinken aan te zetten. Welnu, in het *Decretum*³³⁾ voegt Burchard aan een canon tegen dronkenschap, ontleend aan een Iers poenitentiale, een in zijn bron niet voorkomende strafbepaling toe, gericht tegen degeen die een ander tot drinken aanspoort. Kennelijk hebben ook op dit punt Burchard en Alpertus dezelfde morele opvattingen. Ten slotte dient ook gelet te worden op hetgeen Alpertus zegt aangaande overspel: „Zij (nog steeds: de Tielenaren) beschouwen overspel niet als een vergrijp. Zolang de vrouw zwijgt, staat het volgens hen de man vrij uitspattingen te bedrijven, want niemand behalve de vrouw mag hem in de seend aanklagen”³⁴⁾. Het blijkt dus dat hier te lande de inquisitore procedure van de bisschoppelijke seend geen ingang had gevonden; men hield zich aan het Germaanse rechtsbeginsel „Waar geen klager is (d.w.z. geen beledigde partij optredend als klager) daar is geen rechter”. Juist het behoorlijk doen functionneren van de synodale rechtspraak was het hoofd-oogmerk van Burchards *Decretum*. Daartoe dient de lange lijst van 88 vragen die de bisschop of zijn gedelegeerde in de seend moet stellen³⁵⁾, en waartoe natuurlijk behoort de vraag of men iets weet omtrent gepleegd overspel.

Toen Alpertus schreef — dat was in 1022 of 1023³⁶⁾ — zal hij het *Decretum*, door Fournier op 1012 of kort daarna gesteld, gekend hebben. De *Lex familiae Wormatiensis ecclesiae* is zeer waarschijnlijk wat later, maar vóór 1023 te dateren³⁷⁾; of ook deze reeds bestond vóór het ontstaan van Alpertus' tractaat, valt niet uit te maken. Aangezien Alpertus in zijn dedicatiebrief aan Burchard verklaart dat zijn broer Immo, diaken aan de kerk van Worms, hem bijzonderheden over Burchards pastoraal beleid heeft meegedeeld³⁸⁾, zal men de passus over de Tielenaren moeten zien als de weergave van dingen waarvoor de schrijver Burchards speciale belangstelling mocht verwachten.

Om nu de kring van dit onderzoek te besluiten, kom ik terug op de kwestie van de zuiveringseed in schuldzaken. Het is duidelijk dat Burchard tegen de stroom oproeide door het duel in ere te willen herstellen. Het nieuwe in het mercantiele gewoonterecht was juist de vervanging van het duel door de eed. Zodra wij teksten bezitten die doen zien wat de burgerij verlangde, d.w.z. vanaf de

³³⁾ De div. morum, lib. II, cap. 20, p. 50; *Decretum*, lib. XIV, cap. 8, col. 891.

³⁴⁾ De div. morum, lib. II, cap. 20, p. 50.

³⁵⁾ *Decretum*, lib. I, cap. 94, col. 573-579.

³⁶⁾ Pijnacker Hordijk, Inleiding, p. XXIII-XXIV.

³⁷⁾ Fournier, o.c., p. 366.

³⁸⁾ De div. morum, p. 1.

eerste stadsprivileges, staat deze eis voorop. Het is zelfs waarschijnlijk dat het enigszins mysterieuze *ius mercatorum*, waarvan sommige teksten spreken, niets anders was dan juist dit bijzondere bewijsrecht. Weliswaar doet Alpertus, om de zaak zo simpel en pakkend mogelijk voor te stellen, het ten onrechte voorkomen alsof de onschuldseed *sola manu*, door de gedaagde alléén werd afgelegd ³⁹). Het oudste bestaande stadsrechtprivilege, dat van Hoi uit 1066, laat de burger van Hoi een tegen hem ingestelde vordering afwijzen door een eed met drie eedhelpers; alleen een vreemdeling is gerechtigd deze eed zonder eedhelper af te leggen ⁴⁰).

De vraag naar de oorsprong van het *ius mercatorum* dringt zich op. Een serieus onderzoek hiernaar is nooit gedaan. In het boek van de rechtshistoricus Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter* (1954), leest men deze zin: „Die besonderen Privilegien der jüdischen Kaufleute, die Befreiung vom Gottesurteil und die Verfügungsfreiheit des Juden über seinen Boden, wurden schon in der frühen Kaiserzeit Vorrechte auch der christlichen Kaufleute” ⁴¹). Deze auteur meent dus, zonder een adstructie te geven, dat de vervanging van het gerechtelijk tweegevecht door de onschuldseed in schuldzaken van Joodse oorsprong is. Er zijn inderdaad sterke argumenten voor zijn these aan te voeren. Het *Praeceptum Judaeorum* van Lodewijk de Vrome, van omstreeks 825, bevat deze bepaling: „Wij willen niet dat de Joden onderworpen worden aan enig Godsgericht, hetzij dat van het hete water, hetzij *ad flagellum*; zij mogen leven en reizen *secundum illorum legem*” ⁴²). Het Godsgericht *ad flagellum* is blijkbaar niets anders dan het gerechtelijk tweegevecht waarbij de stok als wapen diende. Welk bewijsmiddel, aan de *lex* van de Joden eigen, het Godsgericht verving, zegt het *praeeptum* niet, maar het valt niet te betwijfelen dat het de eed was, waaraan een andere passus van dit document een wezenlijke rol in door Joden gevoerde processen toekent. Immers de privileges van keizer Hendrik IV voor de Joden van Worms en Spiers, die op dat van Lodewijk de Vrome teruggaan (al ontbreken ons de tussenschakels die er wel geweest moeten zijn), drukken zich aldus uit: „Niemand mag een Jood dwingen een Godsgericht van gloeiend ijzer, heet of koud water te ondergaan of hem met *flagella* slaan; maar de Jood zal volgens zijn *lex* binnen veertig dagen een eed

³⁹) Ibid., lib. II, cap. 20, p. 50.

⁴⁰) ed. A. Joris, *La ville de Huy au moyen-âge, des origines à la fin du XIVe siècle*, Paris, 1959, p. 481-484. De passage over de eed in cap. 9 en 10, p. 482.

⁴¹) H. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, Graz-Köln, 1954, p. 333.

⁴²) ed. K. Zeumer, *Formulae Imperiales*, MGH, LL, V, Hannover, 1886, no. 30, p. 309-310.

zweren''⁴³). Zeer waarschijnlijk was dit normaal een eed met drie eedhelpers, evenals in het *ius mercatorum*, zoals het in het privilege van Hoi kenbaar wordt.

Resumerend stel ik vast dat onze beide monniken, Constantinus en Alpertus, met bisschop Burchard hun anti-Joodse gezindheid gemeen hebben; dat zich daaraan bij Burchard en Alpertus een kritische houding paart ten opzichte van de zeden en gebruiken van niet-Joodse kooplieden, in het bijzonder ten opzichte van gebruiken die zij van de Joden overgenomen hebben; terwijl Constantinus schimpt op *Judaeorum sequaces* en daarmee kennelijk eveneens kooplieden op het oog heeft. Afgaande op dit drietal waarnemers mogen wij concluderen, in de eerste plaats: dat in het milieu van de opkomende burgerij van het elfde-eeuwse Lotharingen de relatie tussen Joodse en niet-Joodse elementen veel nauwer was dan wij wisten of zelfs voor mogelijk hadden gehouden; dat de Joden daarin een belangrijke plaats bekleedden, zodanig dat men de niet-Joden als de meelopers van de Joden kon kenmerken. Voorts, dat er in deze kringen van de Joodse zowel als de niet-Joodse kooplieden een duidelijk bewustzijn van het algemeen stedelijk belang leefde, en dat men bereid was de leiding van de bisschop als voorstander van de stedelijke belangen te aanvaarden, maar onder dit voorbehoud, dat de bisschop zich dan ook een krachtadig staatsman moest betonen, bereid en in staat om de belangen van de stad met kracht te verdedigen. Wanneer hij aan deze eis niet voldeed, wegens misplaatste vroomheid en nederigheid, dan werd er kritiek geoefend die de voorbode is van de latere rebellie die geleid heeft tot de oprichting van de revolutionnaire communen van Kamerijk en elders.

---

⁴³) Spiers: MGH, DD H IV, no. 411, p. 546; Worms: *ibid.*, no. 412, p. 548.